

Aristotel i henologija. Problem jednog u Aristotelovoj »Metafizici«

Grgić, Filip

Source / Izvornik: **Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 1988, 14, 189 - 192**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:291752>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

PRVI HRVATSKI PRIJEVOD ARISTOTELOVA SPISA *DE INTERPRETATIONE*

Aristotel, O tumačenju. Priredio i preveo Josip Talanga, Zagreb 1989 (Biblioteka Latina et Graeca, knj. XXV). 170 str.

Posljednjih je godina na hrvatski jezik prevedeno nekoliko najvažnijih Aristotelovih spisa. Pritome su nesumnjivo najveću pozornost izazvali prijevodi Tomislava Ladana. Njegovi prijevodi - ili, bolje, prijenosi - tekstova *Nikomahove etike, Metafizike, Fizike* i *Politike* postali su predmet proučavanja kako filozofa i klasičnih filologa, tako i jezikoslovaca i drugih. Osim dosta oskudnim komentarima, zatim predgovorima i pogovorima, u kojima je riječ o filozofskim i o prevodilačkim aspektima te - često, nažalost, nepotpunim - kazalima, Ladanovi su prijenosi *Metafizike, Fizike* i *Politike* popraćeni i sedmojezičnim rječnicima koji obuhvaćaju najvažnije izraze kojima se Aristotel koristio. Iako to nije uobičajeni način opremanja prijevoda s klasičnih jezika, pa ni onih filozofskih, te iako u proučavanju Aristotela takvi rječnici nemaju neku posebnu važnost, Ladanova briga za riječ tako je dobila svoju još jaču potvrdu. Talangin prijevod spisa *Περὶ ἑρμηνείας* podosta je, načelom prevodenja, blizak onomu što je svojim prijevodima začeo Ladan. No on umnogome ide dalje od Ladana - ova knjiga pokazuje kako bi zapravo trebao izgledati cjelovit "priručnik za znanstveno proučavanje Aristotelova teksta", kako je auktor odredio svoje djelo (5). Taj se "priručnik" sastoji od slijedećih dijelova: 1. "Predgovor" (5); 2. "Uvod" ("*Peri hermeneias* u antičkoj i srednjovjekovnoj filozofiji", 7-11; "*Peri hermeneias* u 19. i 20. stoljeću" (zapravo popis literature), 11-16; "Suvremeni prijevodi", 16-17; "Izdanja starijih komentara", 17-19; "Sadržaj spisa *Peri hermeneias*", 19-22; "Rukopisna tradicija i kritička izdanja", 22-24); 3. paralelni grčko-hrvatski tekst (26-71); 4. "Fontes lectionum" (72-74); 5. "Lectioes quae ab editione Oxoniensi differunt" (74); 6. "Skraćene Aristotelovih djela" (75); 7. "Komentar" (76-160); 8. "Kazala" ("Kazalo grčkoga nazivlja", 161-167; "Kazalo prijevodnih inačica", 168-170). O svakomu od ovih poglavlja kazat ću ponešto, a ponajviše o samom prijevodu te komentarima.

U "*Uvodu*" je riječ o recepciji *De interpretatione* tijekom stoljeća. Talanga započinje navođenjem Andronikove sumnje u vjerodostojnost spisa, koja se temelji na činjenici da Aristotel u Int. 1.16a6-7 spominje izraz *παθήματα τῆς*

¹ Naime, Andronik je smatrao da su *παθήματα τῆς ψυχῆς* isto što i *νοήματα* i "budući da u spisu *De anima* nigdje nije našao da se misli označuju tako" (Talanga, 7), jedan od ta dva spisa morao je biti neautentičan. To je Andronik pripisao spisu *De interpretatione*, jer je autentičnost *De anima* tada bila općeprihvaćena činjenica. Usp. Ammon. in de int.(CAG IV,5)5,28-6,4; Philop. in de an.(CAG XV)27,21-27; Schol in Arist. (ed. Brandis), 94a21-32 (anonym.).

ψυχῆς te upućuje na raspravu o duši, gdje se taj izraz ne nalazi.¹ Zajedno s većinom istraživača Talanga ne dvoji o vjerodostojnosti (iako spomenutu Andronikovu aporiju samo djelomice rješava)², ali se osvrće na problem datiranja spisa pa tako veli: "U komentaru ću pokazati da je to vrlo ran tekst koji se uvelike naslanja na neke Platonove dijaloge." (7) Na ovomu se valja zadržati te pogledati u komentare kako to Talanga objašnjava.

Izdvojiti ću nekoliko argumenata kojima se koristi. Prije svega, čini se da on smatra kako *De interpretatione* prethodi čak i spisu o kategorijama: "Valja imati na pameti da ovaj spis koji komentiramo predstavlja, ako zanemarimo izgubljene dijaloge, prvo znanstveno djelo Aristotelovo." (87) No nekoliko redaka iznad toga, u objašnjenju 2.16b10-11, veli da je ἐν ὑποκειμένῳ (λέγεσθαι) "stariji nazivak za συμβεβηκός" (ibid.) te upućuje na Cat. 2.1a20sq. Osim spisa o kategorijama nema nijednoga drugog mjesta u Aristotelovu *corpusu* iz kojega bi se dalo iščitati da je ἐν ὑποκειμένῳ isto što i kasnije συμβεβηκός. Osim toga, samo je u spisu o kategorijama (pog. 2 i 5) detaljno objašnjena razlika između ἐν ὑποκειμένῳ i καθ' ὑποκειμένον, dok u kasnijim Aristotelovim spisima ona postupno nestaje. Značenje toga para pojmova što ga Aristotel ima pred očima u objašnjenju funkcije glagola u Int. 16b10-11 može biti izvedeno samo iz analize u Cat. 2. Iz toga proizlazi da spisu *De interpretatione* prethode barem početna poglavlja *Kategorija*.

Nadalje se Talanga osvrće na Aristotelovo neupotrebljavanje modalnih pojmova δύναμις i ἐνέργεια. Naprimjer, konstatirajući kako je Aristotelovo određenje imenice u 2.16a19-21 nedostatno on veli: "...za njezino razgraničenje spram glagola mogli su mu modalni pojmovi δύναμις i ἐνέργεια poslužiti vrlo zahvalno. No smatram da upravo ova jezikoslovna poglavlja potječu iz najranijega djelovanja Aristotelova dok još nije dostatno razlikovao ove modalne pojmove" (84) No ovo je objašnjenje ipak nepotpuno, jer je neodređeno što znači nedostatno razlikovati te pojmove; naprimjer, začetke njihova razlikovanja nalazimo već u *Protreptiku*, nesumnjivo ranom spisu.

² Na Andronikov se problem Talanga osvrće i u "Komentaru": "Ako se περὶ τούτων (16a8 - F.G.) odnosi na prethodni ulomak (16a3-8), onda je Andronik u pravu. No možda se odnosi samo na 'dojmove duše'. Onda se dadu naći neki donekle usporedni odlomci" (80).

Drukčije rješenje predlaže npr. H. Maier. On nalazi paralelu između Int. 1.16a9-13 i De an. Γ6.430a26-28. Priključimo li sporni stavak u 16a8-9 (περὶ...πραγματείας) na a13 (iza τὸ ἀληθές), dobivamo sljedeće: "περὶ τούτων bezieht sich dann auf τὰ ἐν τῇ ψυχῇ, auf die νοήματα ἄνευ τοῦ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι...davon...handelt wirklich in de anima III 6" (H. Meier: "Die Echtheit der Aristotelischen Hermeneutik", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 13(1899)23-27, nav. prema H. Meier, *Die Syllogistik des Aristoteles I*, Leipzig 1936, 37). Mislim da je Maierovo rješenje po smislu najprihvatljivije, iako mi se čini da je vjerojatno i to kako Aristotel upućivanjem na *De anima* nije imao pred očima neko posebno mjesto, nego cijeli spis.

Širi prikaz rasprava o tom problemu vidi u: P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen. Von Andronikus bis Alexander von Aphrodisias. Erster Band. Die Renaissance des Aristotelismus im I. Jh. v. Chr.*, Berlin/New York 1973 (Peripatoi, Bd. 5), 117-119.

Vrlo često Talanga povlači usporednice s Platonovim dijalozima te pokazuje koliko je Aristotel u *De interpretatione* o njima ovisan. Mislim da su to najuvjerljiviji dokazi tvrdnje da spis potječe iz ranoga razdoblja Aristotelova djelovanja. No ne dokazuje li time Talanga posredno i ispravnost Jaegerove hipoteze o Aristotelovu misaonu razvoju?

Što se tiče *prijeвода*, opće je prevoditeljsko načelo navedeno već u "Predgovoru": "Prijevod je uglavnome doslovan, oponaša Aristotelovu tvorbu nazivlja i rečenično ustrojstvo. Uglate zgrade donose pojašnjbene umetke prevoditeljeve koje vrše premošćenje od doslovna prijeвода prema suvislu razumijevanju teksta" (5). Sličnim se načelom koristio i Ladan, koji na jednom mjestu veli: "...odlučio sam težiti što većoj vjernosti, pa i *doslovnosti* prijenosa...dakle, na razini izravne primjene, prevoditelj je nastojao zadržati Aristotelov oblik rečenice, raspored njezinih dijelova te položaj i smislenu nosivost samih riječi ili usko sručnih natuknica".³ No iako je načelo slično, Talangini su umeci i dodaci u uglatim zgradama ono što razlikuje njegov pristup Aristotelovu tekstu od Ladanova. Takav je pristup prevodenju Aristotela iz mnogih razloga opravdan; naime, čini se da Aristotelov tekst ponekad upravo zahtijeva prevoditeljeve dopune i intervencije. Tako je Bonitz jednom dobro primijetio da Aristotelov stil krasi "brevitas et negligentia",⁴ a Talanga se pak žali: "No brahilogija je odlika Aristotelova stila. Nije nam uvijek na veselje" (139). Zadržati dostatnu razinu doslovnosti prevodenja - koja je nužna prije svega zbog velike osjetljivosti teksta, tj. zbog činjenice da je u Aristotelovu tekstu važan i svaki veznik i prijedlog - a ujedno učiniti tekst razumljivim suvremenu čitatelju (bez obzira na to razumije li grčki ili ne) pravo je prevoditeljsko umijeće. Pogledajmo kako u tom svjetlu stoji s Talanginim prijevodom.

Počnimo s pojašnjbim umecima. Talanga se njima koristi u dvije vrsti slučajeva:

1. Kada bi rečenica bez umetaka bila potpuno nerazumljiva. Primjer:

ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ
 ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ
 γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ (1.16a3-4)
 ...ὧν μέντοι ταῦτα σημεῖα πρῶτων,
 ταῦτ' ἅσι παθήματα τῆς ψυχῆς, καὶ
 ὧν ταῦτα ὁμοιώματα πράγματα ἦδη
 ταῦτά. (6-8)

Ono [što je dano] u izričaju jesu znamenja dojmova u duši, a zapisi su [znamenja onoga što je dano] u izričaju...Međutim to [oboje] znaci su prvotnih, no u svih [ljudi] istovjetnih dojmova duše, a istovjetne su već i činjenice čije su nalike ti [dojmovi].

Izbacimo li većinu onoga što je dano u uglatim zgradama, čitatelju koji ne razumije ili ne prati grčki tekst neće baš biti jasno o čemu je riječ - što znači

³ T. Ladan: "Pogovor prevoditelja", u: Aristotel, *Nikomahova etika*, preveo T. Ladan, Zagreb 1982, 244-245.

⁴ H. Bonitz, *Aristotelis Metaphysica. Commentarius*, Hildesheim 1960, 286.

"...zapisi su u izričaju..." ili "međutim to znaci su prvotnih...". No onaj koji prati grčki tekst uočiti će da Talanga prevodi doslovno, a uglatim se zagrada koristi eda bi dopunio ono što u izvorniku - bilo zbog naravi grčke sintakse bilo zbog nekih aristotelovskih razloga - ne nalazimo. Drukčije govoreći, Talanga želi udovoljiti i onima koji znaju i onima koji ne znaju grčki. Prvima tako što im olakšava ili sugerira možebitna prijevodna rješenja, drugima tako što im ipak omogućuje što vjerniji pristup izvornu smislu. No ovi su drugi ipak u lošijem položaju, jer je tako dobiveno rečenično ustrojstvo ipak oponašano Aristotelovo, a kojiput i nije baš sasvim u duhu hrvatske sintakse. Kao primjer navest ću 9.18b5-6:

οὐδὲν ἄρα οὐτε ἕστιν οὐτε γίγνεται οὐτε ἀπὸ τύχης οὐθ' ὀπότερ' ἔτυχεν...	Ništa dakle nije ni ne zbiva se niti slučajem niti [po načelu] 'nasumice jedno od dvojega'...
---	---

U hrvatskomu se jeziku veznik *i* ispred *ne* ne pretvara u *ni*, a Talanga to ipak radi, jer nastoji što vjernije oponašati Aristotelovo οὐδὲν...οὐτε...οὐτε... (što je u grčkomu uobičajeno), a vjerojatno i zato da bi što jače naglasio negaciju. (Aristotelu je naime ovdje posebno stalo do isticanja determinističkoga argumenta, što se pokazuje u nastavku rečenice: "...nego je po nužnosti svekoliko".) Sličnih bi se primjera moglo naći i još, ali navodim samo ovaj jer je možda najreprezentativniji.

2. Pojasnidbenim se umecima u uglatim zgradama Talanga koristi na onim mjestima na kojima želi *tumačiti* smisao Aristotelova teksta. Dakle, u tim su slučajevima umeci zapravo dio komentara. Pogledajmo npr. 4.16b28-29:

λέγω δέ, οἷον ἀνθρώπος σημαίνει τι, ἀλλ' οὐχ ὅτι ἕστιν ἢ οὐκ ἕστιν	Time hoću reći primjerice da [izraz] 'čovjek' označuje nešto, ali ne da jest ili nije [tj. da je istinito ili lažno].
---	---

Ovo "[tj. da je istinito ili lažno]" Talangino je tumačenje, a dodatno objašnjenje nalazimo u komentaru, gdje čitamo da je ἕστιν ovdje "u smislu 'biti istinito' (esse veritatis)" (92).

Još očitiji primjer ovakve upotrebe uglatih zagrada nalazimo u 9.18b21-22:

...εἰ δὲ ὑπάρξειν εἰς αὐριον, ὑπάρξει εἰς αὐριον	Ako [treba] biti [istinito] sutra, bit će [is- tinito] sutra, [što je besmisleno].
---	---

Talanga ovdje dodaje "[što je besmisleno]", jer Aristotel u 18b20-22 hoće kazati da je nemoguće da dva protivna suda o budućnosti budu istiniti. Mislim da je ovdje ipak trebao pustiti čitatelja da sam zaključi o čemu je riječ.

Toliko o prijevodu. Mogli bismo zaključiti da je raden vrlo pedantno, pažljivo i dosljedno te da je čitak u onoj mjeri u kojoj prijevod Aristotela to može biti. Kojiput se čini da je uglatih zagrada previše, a kojiput pak da bismo neke mogli

izostaviti, a neke prebaciti u komentare. No to je ipak stvar prevoditelja. Valja napomenuti i to da podjela teksta na paragrafe (ukupno ih je 91) znatno olakšava čitanje i razumijevanje.

Što se tiče Talangina izdanja *grčkoga izvornika*, ono se od danas najčešće navođena, Minio-Paluellova izdanja, razlikuje na 27 mjesta. Talanga se uglavnom slaže s kritikama što su bile upućivane Miniu-Paluelli koji se - ne samo u izdanju *De interpretatione*, nego i *Kategorija* - dosta oslanjao na prevodilačku tradiciju, a zapostavljao neke grčke rukopise, naprimjer u slučaju *De interpretatione* Codex Vaticanus Urbinus Graecus 35 (A). In *apparatu critico* Talanga od rukopisa spominje Codex Marcianus (B) i Codex Ambrosianus (n), zatim Boetijev prijevod, Amonijevu recenziju te Bekkerovo, Waitzovo, Minio-Paluellovo i Collijevo izdanje. Tu je nastala zbrka, jer među rukopisima nije naveden rukopis A, nego su njegove *lectiones*, kako mi se čini, rekonstruirane iz Bekkerova, Waitzova i Collijeva izdanja. To bi u narednim izdanjima svakako valjalo popraviti točnim navođenjem onih varijanata koje se nalaze u A. Ktomu, *apparatus* je nadopunjen i rješenjima nekih mjesta što su ih ponudili Ackrill i Tricot (18b21), Bärthlein (17b12-14), Weidemann (17b12-14, 17-18) i Seel (22b20).

O "Komentaru" bi se moglo mnogo toga kazati. "Komentar se naizmjenice odnosi na izvorni i prevedeni tekst, tumači pojedine riječi i nazivke kao i cijele ulomke, ali osnovna mu je svrha da pozornost usmjeri na osnovni tekst" (5). Takav, filozofsko-filološki usmjeren, komentar vrlo je detaljan i opširan te nastoji objasniti sve ono što je potrebno. Naravno, ovdje ga je nemoguće, a i nepotrebno analizirati u cijelosti. Osim toga, ovako zamišljen komentar sa sobom povlači i pitanje o tomu koji je odnos između komentiranja i tumačenja pa je upitno i to koliko je i u kojim slučajevima polemika o rješenjima koja nudi auctor moguća. Tako i Talangin "Komentar" ponekad samo rasvjetljava neka nejasna mjesta u tekstu, a ponekad ulazi i u šira tumačenja. Bez obzira na to o kakvoj se vrsti komentara radi te bez obzira na njegovu veličinu (po opsegu bismo Talangin komentar mogli ubrojiti u srednje), jedan osnovni uvjet mora biti zadovoljen: komentar mora biti čitkiji i razumljiviji od teksta što ga komentira. Talanga u tomu uspijeva, posebno u objašnjavanju detalja - pojedinih nazivaka i ulomaka. Što se tiče većih cjelina, najtemeljitiji je i najopširniji prilikom komentiranja 9. poglavlja.⁵

⁵ Usp. Za to prvi dio Talangine disertacije: J. Talanga, *Zukunftsurteile und Fatum. Eine Untersuchung über Aristoteles' De interpretatione 9 und Ciceros De fato, mit einem Überblick über die spätantiken Heimarmene-Lehren*, Bonn 1986 (Habelts Dissertationsdrucke: Reihe klassische Philologie, Heft 36), 1-82. Ovdje je rasprava mnogo opsežnija i detaljnija, a izdvojit ću dva rezultata do kojih je Talanga pritome došao, a koja nije uvrstio u "Komentar" o kojemu je sada riječ: (1) Int. 9 nije naknadni dodatak cjelini spisa, nego njezin izvorni sastavni dio i (2) *De interpretatione* je starije od *De generatione et corruptione*, jer se dva izraza za budućnost - μέλλον i ἔσομενον - u Int. 9 u načelu ne razlikuju. (O tomu usp. kritiku D. Novakovića u recenziji *Zukunftsurteile und Fatum* u: *Filozofska istraživanja* 23(4/1987)1437-1439.) No priznaje se da bi Metaph. E moglo biti ranijega datuma nastanka od Int. (O ostalim Talanginim rješenjima problema koji su u vezi sa sudovima o budućnosti usp. Sharplesovu recenziju *Zukunftsurteile*

Budući da ovdje, kako sam rekao, ne mogu ulaziti u polemiku sa svim Talanginim rješenjima, ili se barem osvrnuti na neka od njih, izdvojiti ću ovom prilikom samo jedno mjesto. Namjere su mi pritom ove: (1) htio bih na jednom Talanginu primjeru pokazati odnos između komentiranja i tumačenja Aristotela i pritom (2) upozoriti na ono po čemu se Talangin komentar razlikuje od drugih. Osvrnut ću se stoga na ono što aktor veli ο σύνθεσις i διαίρεσις u 1. poglavlju (§3).

Aristotel veli:

ἔστι δέ, ὡσπερ ἐν τῇ ψυχῇ ὅτε μὲν νόημα ἄνευ τοῦ ἀληθεύειν ἢ ψεύδεσθαι ὅτε δὲ ἥδη ὡ ἀνάγκη τούτων ὑπάρχειν θάτερον, οὕτω καὶ ἐν τῇ φωνῇ. περὶ γὰρ σύνθεσιν καὶ διαίρεσιν ἔστι τὸ ψευδός τε καὶ τὸ ἀληθές. τὰ μὲν καὶ ὀνόματα αὐτὰ καὶ τὰ ῥήματα ἔουκε τῷ ἄνευ συνθέσεως καὶ διαίρεσεως νοήματι, ὅλον τὸ ἄνθρωπος ἢ λευκόν, ὅταν μὴ προστεθῆ τι. οὕτε γὰρ ψευδός οὕτε ἀληθές πω. (1.16a9-16)

Kao što u duši ponekad misao nije ni istinita ni lažna, a ponekad joj [tj. misli] nužno već pripada jedno od toga dvojega, tako je i u izričaju. Sastavljanjem i rastavljanjem nastaje istinitost i lažnost. Imenice same, tako i glagoli, nalikuju misli bez sastavljanja i rastavljanja, primjerice [izrazi] 'čovjek' ili 'bijelo', ukoliko im se ne pridoda nešto. Jer nikako nije [zasebice jedan od tih izraza] ni istinit ni lažan.

Izdvojiti ću sada osnovne probleme što ih Talanga naglašuje:

(1) "Je li umjesno govoriti o istinitosti i lažnosti u jeziku?" (81);

(2) Prema Metaph. E4.1027b18-20 sudovi nastaju i rastavljanjem. "Kako se to misli?" (ibid.);

(3) "I pojmovima kao nesastavljenim mislima nedostaje sastavljanje, pa bi i oni trebali biti istiniti ili lažni" (ibid.);

(4) Budući da, prema De an. Γ6.430b1-2, neistina nastaje sastavljanjem, "možemo διαίρεσις mirne duše definirati kao negativno formuliranu σύνθεσις. Dakle sastavljanje stoji usporedno s potvrđivanjem a rastavljanje s nijekanjem, ali oboje izražava samo istovjetnu sintezu u sudu" (ibid.);

(5) Σύνθεσις nije dostatna za određivanje istinitosti ili lažnosti, što se naročito vidi iz Int. 9;

(6) "U činjenici što Aristotel ne naglašuje izričito da svaka istinitost ili lažnost nastaju samo sastavljanjem ili rastavljanjem vidjeli su skolastici potvrdu da istina nije svojstvena samo spoznaji nego i biću" (ibid.).

Ušavši u problematiku odnosa σύνθεσις i διαίρεσις spram istinitosti i lažnosti Talanga je ušao u područje koje je šire od rasprave u *De interpretatione*. Stoga je ovdje riječ ujedno o tumačenju konteksta u kojemu se problem inače u Aristotela pojavljuje. To je vidljivo već i iz problema najavljena u (1). Gdje valja tražiti značenje predikata 'istinito' i 'lažno'? U ovomu kontekstu to su ψυχῇ i

φωστή. No negdje je to i πράγμα (Metaph. Δ29.1024b27-26 - za 'lažno'), a drugdje se pak to niječe i veli da je to διάνοια (Metaph. E4.1027b25-27) itd. Osnovnu postavku, čini mi se, Talanga iznosi u (4). Tvrdnja da sastavljanje ide usporedno s potvrđivanjem, a rastavljanje s nijekanjem (Talanga stavlja na početak rečenice "dakle" kao da je riječ o zaključku iz prethodnih rečenica, iako to nije tako) zapravo je tradicionalno tumačenje koje potječe od Amonija: σύνθεσιν μὲν καλῶν τὴν κατάφασιν, διαίρεσιν δὲ τὴν ἀπόφασιν (Amm. in de int.(CAG IV,5)27,10-11). No i ta tvrdnja imade izuzetaka. Tako naprimjer u De an. Γ6.430b2-4 Aristotel veli da ako bijelo nazovemo nebijelim, onda je riječ o sastavljanju; ali odmah dodaje: ἐνδέχεται δὲ καὶ διαίρεσιν φάναι πάντα (b3-4).⁶ To je zapravo objašnjenje Talangine tvrdnje da se διαίρεσις može definirati kao negativno formulirana σύνθεσις, a ne ono što on navodi, naime 430b1-2: τὸ γὰρ ψεῦδος ἐν συνθέσει ἀεί. Jer ne može se kazati da σύνθεσις stoji usporedno s istinitošću, a διαίρεσις s lažnošću. Stavak 'lažno je uvijek u sastavljanju' prije bi se mogao protumačiti kao da sugerira ispravnost suprotne tvrdnje, naime te da 'istinito' ne mora uvijek biti u sastavljanju, kao što Aristotel naučava u Metaph. Θ10.1051b21-1052a1. S druge strane, ispravna je Talangina tvrdnja da σύνθεσις i διαίρεσις izražuju "istovjetnu sintezu u sudu". Σύνθεσις i διαίρεσις dostatne su za nastanak suda, ali ne i za nastanak njegove istinske vrijednosti. Za nju je potrebno još nešto: naprimjer odnos prema elementima (sadržaju) suda, pa tako 'biti istinit' znači διηρημένον διηρησθαι ili συγκεείμενον συγκεῖσθαι, a 'biti lažan' jest kad je forma suda (συγκείσθαι ili διηρησθαι) drukčija od ustrojstva elemenata (Metaph. Θ10.1051b2-5). Stoga je smisao Int. 16a12 zapravo 'Naime, istinitost i lažnost su ondje gdje je prisutno sastavljanje i rastavljanje.' Talangino opisno prevodenje περί s 'nastaje' te preskakanje γάρ (koje tu rečenicu povezuje s prethodnom, iz koje na temelju "ἐν τῇ ψυχῇ" i "ἐν τῇ φωνῇ" jasno razaznajemo da je problem u mjestu na kojemu valja tražiti značenje pojmova 'istinito' i 'lažno', a ne u tomu kako ti pojmovi nastaju) najavljuju takvo njegovo tumačenje.

Naravno, i sam je Aristotel nedosljedan i nejasan, što Talanga dobro primjećuje u (6). No to vidimo i prije 9. poglavlja. U 4.17a2-5, gdje je riječ o λόγος ἀποφαντικός, čitamo (a4) da molitva, iako je iskaz, nije nositelj istinske vrijednosti. Zašto? Zato što nije apofantički (Talanga izvrsno prevodi: 'istinostan') iskaz. A po čemu je apofantički iskaz istinostan, a drugi iskazi nisu? *De interpretatione* ne daje odgovor na to pitanje. Valja ga potražiti u drugim Aristotelovim spisima.

Vratit ću se sada na ono zbog čega sam se osvrnuo na Talangino tumačenje ovoga ulomka. (1) Nužno je da se prilikom tumačenja koristimo i drugim Aristotelovim spisima. To je ono u čemu bih ja, u Aristotelovu slučaju, razlikovao tumačenje od komentiranja. (Iako i jedno i drugo zajedno možemo obuhvatiti nazivom "komentar".) Vidimo da se prilikom osvrtnja na druge spise nužno

⁶ πάντα ovdje u smislu ἄμφω, dakle kao i svugdje "ubi de duobus tantum agitur" (Bonitz, *Index Aristotelicus*, 571b51).

pojavljaju problemi. Jer ne samo da i druge spise, koji nam služe kao pomoć pri tumačenju, valja tumačiti/komentirati nego je i sam izbor uvijek djelomičan i svojevuljan (samo u rijetkim slučajevima može biti potpun). (2) Talangin je komentar uspješan spoj *analitičkoga* (ne mislim pritom na filozofsko usmjerenje) pristupa - koji detaljno razmatra svaku Aristotelovu rečenicu, ako je potrebno i polemizira s njome, traži Aristotelove pogreške i iznosi vlastita razmišljanja - te, nazovimo ga tako uvjetno, *filološkoga* pristupa, koji naglasak stavlja na povlačenje usporednica s drugim Aristotelovim spisima te se posebice osvrće na upotrebu i funkciju pojedinih nazivaka. Drugim riječima, Talangin je pristup spisu *De interpretatione* korak dalje od dosadanih komentara toga spisa. Glede analitičnosti nimalo nije pretjerana usporedba s Ackrillovim komentarom, a glede filološke akribije s Waitzovim. Po općemu je tonu pak najbliži Tricotu, iako je od njega znatno temeljitiji i opširniji.

"Komentar" ima neke tehničke nedostatke. Prije svega mislim na brojne tiskarske pogreške, kojih sam pronašao ukupno tridesetak. Iako to nisu veće pogreške, ipak su u tako kvalitetnoj publikaciji nedopustive. Ponekad one ipak iskivljuju smisao, pa tako na str. 105 (*ad* 18a35-37) umjesto "φύσει ἰ μὴ φύσει" valja stajati "φύσει ἰ μὴ φύσει". Ponegdje nalazimo i kriva navođenja Aristotelovih spisa. Tako naprimjer na str. 83 (*ad* 16a16-17) umjesto "Cat. 3, 3b10" treba stajati "Cat. 5, 3b10", na str. 93 (*ad* 17a14-15) umjesto "Δ6" treba stajati "H6", a na str. 95 (*ad* 17a38-39) umjesto "An.pr.A127" treba biti "An.pr.A27". Osim toga, mislim da je Talanga prilikom navođenja mišljenja drugih auktora trebao navesti i bibliografske podatke, tim više što u "Uvodu" nalazimo temeljit popis literature, pa bi i navođenje bilo jednostavno. (Donekle su izuzetak antički auktori, koji uglavnom komentiraju *ad locum* pa njihova mišljenja nije teško pronaći.) Tu i tamo doduše i nalazimo podatke o stranicama (npr. str. 124 *ad* 20a20/, za Amonija i Stephanusa te str. 120 *ad* 19b23-24/ za Stephanusa), a na jednom mjestu navođenje nije potpuno (str. 86 *ad* 16b2/ - "Scholia in Platonis Gorgiam, 451b"), jer nije navedeno o kojemu se izdanju radi.

"Kazala" su nesumnjivo jedan od najkvalitetnijih dijelova knjige. U kazalu grčkoga nazivlja nabrojani su najvažniji nazivci, mjesta na kojima se pojavljuju te značenja koja ti nazivci imaju na različnim mjestima. Opisi značenja uglavnom su u skladu s odgovarajućim komentarom. Ako se katkada i ne složimo s pokojim prijevodnim rješenjem, trebamo imati na pameti kako je u mnogo slučajeva jedan hrvatski izraz trebao pokriti nekoliko značenja što ih imade Aristotelov grčki izraz. U odnosu na kazala što ih nalazimo u ostalim suvremenim komentarima *De interpretatione* ovo je najcjelovitije.

* * *

Knjiga koja je pred nama sigurno je najbolje izdanje nekoga Aristotelova teksta što ga do danas u nas imamo. Mislim pritom i na potpunost i na kvalitetu. Uostalom, Aristotela na grčkome nismo imali još od Kuzmićeva izdanja *Poetike*. Možemo se samo nadati da će i sljedeća izdanja Aristotela u nas biti ispunjena ovakvom, znanstvenom intencijom, a ne tek, kao što je to često nažalost bio

slučaj, "općekulturnom". Činjenica da je u posljednje vrijeme bilo i drugih naznaka pojačana zanimanja za proučavanje grčke filozofije (mislim pritom na tematski blok "Antička filozofija" u časopisu *Filozofska istraživanja* 37(4/1990) te na osnutak i rad Sekcije za grčku filozofiju Hrvatskoga filozofskog društva, za koje je najzaslužniji upravo Talanga) učvršćuje nadu kako će ovaj prijevod izmijeniti vrlo nezadovoljavajuće stanje koje u nas vlada na tom području filozofije.

FILIP GRGIĆ